

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

НА ПРАВАХ РУКОПИСИ

ЧИНАРА ВАГИФ ГЫЗЫ РЗАЕВА

ЛЕКСИКА ЯЗЫКА ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

5706.01- Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

Диссертации на соискание ученой степени доктора
философии на филологии

Нахчыван -2013

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ÇINARƏ VAQİF QIZI RZAYEVA

HÜSEYN CAVIDİN DİLİNİN LEKSİKASI

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

NAXÇIVAN - 2013

Ali Attestasiya Komissiyası
Daxil olma № 189.02/07
06 05 2013 II

İş AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat
Institutunun "Dilçilik" şöbəsində yerinə yetirilmişdir

ELMİ RƏHBƏR: AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya
üzrə elmlər doktoru, professor
Nizami Qulu oğlu Cəfərov

**RƏSMİ
OPPONENTLƏR:** Filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor **Yusif Mirəhməd oğlu Seyidov**

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

**APARICI
TƏŞKİLAT:** Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin "Müasir Azərbaycan
dili" kafedrası

Müdafiə 30 mart 2013-cü il tarixdə saat 11⁰⁰-də Naxçıvan Dövlət
Universitetində fəaliyyət göstərən FD.02.121 Dissertasiya Şurasının
iclasında keçiriləcəkdir.

ÜNVAN: AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi,
əsas bina, Böyük Akt zalı

Avtoreferat 2013-cü il tarixdə göndərilmişdir

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi
kitabxanasında tanış olmaq olar.

**FD. 02.121 DISSERTASIYA
ŞURASININ ELMİ KATİBİ:** dos. İ.Z.Cəfərov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın aktuallığı. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavid klassik ədəbiyyatımızın ən yaxşı ənənələrini inkişaf etdirmiş sənətkarlardan biridir. Ümummillə lider Heydər Əliyev ölməz şair Hüseyn Cavidin ədəbi irsini yüksək dəyərləndirərək demişdir: "Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqını, onun mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitablarıdır."¹

Çağdaş zamanımızda türk dillərinin inteqrasiyası - ortaq türkcə axtarışları, xüsusilə Türkiyə türkcəsinin ortaq ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyəti genişlənilir. Bu baxımdan H.Cavidin dil təcrübəsinin öyrənilməsi tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Hüseyn Cavid ana dilinin leksik zənginliyini, leksik - semantik ifadə imkanlarını, linqvopoetik gücünü nümayiş etdirən ən böyük mütəfəkkir sənətkarlarımızdan biridir. Və onun nitq təcrübəsinin öyrənilməsi xüsusi bir ehtiyacdır.

H.Cavidin ədəbi dünyagörüşü, ideya və idealları geniş tədqiq olunduğu halda, həmin dünyagörüş, ideya və ideallarının ifadə vasitəsi olan dilinin, demək olar ki, səthi öyrənilməsi paradoksal bir vəziyyət yaradır.

Bütün bunlar mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. H.Cavidin lüğət tərkibinə daxil olan leksik vahidlər tədqiqatın obyektidir. Geniş mənada tədqiqatın obyektı XX əsrin romantik şairi və görkəmli dramaturqu Hüseyn Cavid dilinin leksikasındırsa, əsasən Cavid əsərlərinin dilinin mənşəcə təhlilidir. Dissertasiyada Cavid əsərlərində türk və alınma sözlər araşdırılmış, eyni zamanda, "İblis" əsərinin sözlüyü hazırlanmış və mənşə cəhətdən təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd Azərbaycanın görkəmli şairi H.Cavidin dilinin lüğət tərkibini araşdırmaqdan ibarətdir. Tədqiqatın məqsədinə mütəfəkkir şairin dilinin lüğətini hazırlamaq, milli, Şərq və Qərb mənşəli, eləcə də Osmanlı ləhcəsinə məxsus sözlərin statistik və funksional çəkisini təyin etmək də daxildir. Bu məqsədə müvafiq aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- H.Cavidin və digər romantiklərin dilini təhlil etmək;
- Ortaq türk dili məsələsinə toxunmaq;
- H.Cavidin əsərlərinin dilində işlənən türk və alınma sözləri

¹ Hüseyn Cavid -Naxçıvan. Ankara: 1996, s. 28

mənşəyinə, lüğəvi mənə növlərinə görə qruplaşdırmaq və leksik cəhətdən təhlil etmək;

- Cavid əsərlərində işlənən Osmanlı türkcəsini seçmək və leksik cəhətdən təhlil etmək;

- Dramaturqun əsərlərinin dilində işlənən bu gün üçün ədəbi dildə arxaik hesab olunan türk sözlərini seçib təhlil etmək;

- Cavid əsərlərində işlənən və müasir dövr ədəbi dilində sabitləşməyən ərəb və fars mənşəli sözləri tədqiqata cəlb etmək;

- Hüseyn Cavid leksikasının üslubi-poetik xüsusiyyətlərini araşdırmaq və təhlil etmək.

- "İblis" əsərinin lüğətini hazırlamaq;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Hüseyn Cavidin dilinin leksikası dilçilik istiqamətində sistemli tədqiq olunur. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakı cəhətlərlə müəyyənləşir:

H.Cavidin "İblis" əsərinin sözlüyü hazırlanmış və mənşə baxımından araşdırılmışdır;

H.Cavidin əsərlərində işlənən ərəb-fars sözlərinin həm mənşəyi, həm də fonetik xüsusiyyətləri işlənmişdir;

H.Cavidin əsərlərində işlənən Azərbaycan türkcəsi və Türkiyə türkcəsinə aid olan sözlər leksik cəhətdən təhlilə cəlb edilmişdir;

H.Cavidin əsərlərinin dilində bu gün üçün Azərbaycan ədəbi dilində köhnəlmiş hesab edilən, istərsə də ərəb-fars mənşəli sözlər seçilmiş və lüğəvi mənası izah olunmuşdur;

Hüseyn Cavid əsərlərinin dilinin leksikasının üslubi-poetik xüsusiyyətləri dilçilik baxımından təhlil edilmişdir;

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya ən əvvəl ədəbi dil tarixində tədqiq olunmamış yeni bir dil materialının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Digər tərəfdən alınan nəticələrdən leksikologiya istiqamətində müqayisə yolu ilə aparılan bütün əsərlərin yazılışında istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, tədqiqatın əsas müddəaları müasir Azərbaycan dili ilə bağlı dərsləklərə daxil edilməklə tədris oluna bilər.

Tədqiqatın metod və üsulları. Dissertasiya işində daha çox dilçiliyin ənənəvi tədqiqat metodlarından müqayisəli qarşılaşdırma, sistemli təhlil üsullarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat zamanı əsas mənbə kimi H.Cavidin 2007 - ci ildə nəşr olunmuş beş cildlik kitabına istinad olunmuşdur. Bununla yanaşı, dövrün bir çox dil materialları, "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" (3 cild), "Ərəb-fars sözləri lüğəti" (2 cild) və "Türkcə sözlük" lüğəti müqayə-

yisəli təhlillərə cəlb edilmiş, türkoloji ədəbiyyatlardan, Azərbaycan və ümumi dilçilik sahəsində yazılmış leksikologiyaya aid bir sıra qaynaqlardan, Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatından və internet adremlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu 2008-ci ildə AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin Elmi Şurasında və Respublika Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirilməsi Şurasında 25 yanvar 2010-cu ildə qeydə alınmışdır. Tədqiqat işi 2008-2012-ci illərdə AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin Dilçilik İnstitutunda yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları ilə bağlı elmi-praktik konfranslarda, o cümlədən 2010 - cu ildə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun təşkil etdiyi "Heydər Əliyev-87. Müasir təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyanın təlim-tərbiyə prosesində tətbiqi" mövzusunda elmi praktik konfransda və 2011-ci ildə Çita şəhərində «Актуальные вопросы филологических наук» mövzusunda keçirilən beynəlxalq elmi konfransda çıxışlar edilmiş və elmi mətbuatda 10 məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə, əlavə hissə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində tədqiqatın aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti aydınlaşdırılır. Eyni zamanda işdə istifadə edilən metod və üsullar, mənbələr göstərilir.

Dissertasiyanın I fəslı **"Romantiklərin dil təcrübəsi və H.Cavidin dili" adlanır.** Bu fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. **"1.1. Romantiklərin dili"** yarım fəslində Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq və Əhməd Cavadın dili tədqiqata cəlb olunmuşdur.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində türkçülük hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən olan Ə.Hüseynzadə Azərbaycanda ümumtürk ədəbi dili məsələsini sistemli şəkildə irəli sürən, bu ideyanı əsərlərində olduqca ciddi şəkildə müdafiə edən romantiklərdən biridir. Ə.Hüseynzadə "Ümumi türk dili" deyəndə ilk növbədə İstanbul ləhcəsini nəzərdə tuturdu. Onun redaktorluğu ilə nəşr olunan "Füyuzat" jurnalı özünəməxsus dil və üslubu ilə Azərbaycan ədəbi dilində iz buraxmışdır. Jurnalın əsas qayəsi türk ədəbi dilini saflaşdırmaq, ortaq dil halına gətirməkdən ibarət idi. "Füyuzat" jurnalında türkiyəylərə rəğbət ümumtürk ideyalarından qaynaqlanırdı. Jurnal öz fəaliyyətində türk qəlbi ilə hiss etmək, islam dini ilə yaşamaq, Avropa dəyərlərinə yiyələnmək prinsiplərinə əsaslanırdı.

XX əsr Azərbaycan poeziyasında romantizmin ən qüdrətli nümayən-

dələrindən biri olan Məhəmməd Hadinin dili H.Cavidin dilindən fərqli olaraq, daha çox ərəb-fars dilinə meyillidir. *Həbib, təhqir, qətl, qitə* kimi ərəb sözləri azərbaycanca anlaşıldığı və tarixi işlənmə təcrübəsinə malik olduğu halda, M.Hadi həmin kökdən olub anlaşılmayan *hübb, əhqər, qital, qitaət* formalarını işlətməmişdir. M.Hadinin dilindəki mürəkkəb ifadələr, ərəb-fars tərkibləri oxucunun bu böyük şairin əsərlərini qavramasına, dərk etməsinə müəyyən çətinliklər törədir.

Zülmədən gər əhli – istibdada sətəvətdir qərəz,
Hübbü cahü həşmətü iqbalü şövkətdir qərəz ¹
Nədir hüviyyəti-fikrətdə iştiaqi-cidal?
Nədən vücudə gəlib xəlqdə məraqi-*qital*? ²

Verilən nümunələrdən bir daha aydın olur ki, ədibin əsərlərində ərəb, fars sözlərinin çoxluğu dil mürəkkəbliyinə səbəb olmuşdur. Hadi sanki ən qəliz alınmaları işlətməyi sevir: "Nəsimi *kövn* işlədir, Hadi *əkvən*, Füzuli *tərk* işlədir, Hadi *mətruk*, S.Əzim *tələb* işlədir, Hadi *mətlub*, Sabir *fikirli* işlədir, Hadi *məfkur* və s."³ Ərəbizmlər, farsizmlər romantiklərdə, xüsusən də Hadinin dilində "üslub arxitektikasının qurulmasında əsas material" olmuşdur.

Hadinin ədəbi dili barədə A.Şaiq yazırdı: "Hadinin yazı dili ilə danışq dili bir-birindən fərqlənmirdi. O yazdığı kimi də danışdı."⁴

Azərbaycan ictimai ədəbi və mədəni fikir tarixində görkəmli şair, nasir, dramaturq, bədii tərcümələr müəllifi kimi tanınan romantiklərdən biri də Abdulla Şaiqdir. Şairin əsərlərinin dilini araşdırdıqda XX əsr yazıçılarımızın hamısından çox Abdulla Şaiq yaradıcılığında realizmlə romantizmin demək olar ki, qoşa yaşayıb inkişaf etdiyini görürük. "A.Şaiqdə də uzun müddət üslub ikiliyi olmuşdur. O da həm romantik üslubda... həm də realist üslubda əsərlər yazmışdır."⁵ Yazıçının əsərlərinin dilinin tədqiq olunması deyilənlərin obyektiv olduğunu təsdiqləyir.

Abdulla Şaiq də bütün Azərbaycan romantikləri kimi mükəmməl, vahid ümumtürk ədəbi dilinin yaranmasını türk millətinin yaşaması üçün vacib şərtlərdən hesab edirdi.

Abdulla Şaiq "Üdəba və şairlərimizin halı" məqaləsində ədəbi dilin

¹ Hadi M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 154

² Yənə orda, s. 88

³ Kazimov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, IV c., Bakı: Nurlan, 2009, s. 248

⁴ Şaiq A. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, V c., Bakı: Yazıçı, 1978, s. 234

⁵ Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2007, s. 26

formalaşmasında, cilalanmasında hər bir xalqın ədib və şairlərinin əsas rol oynadıqları qənaəti ilə çıxış edirdi. O, eyni zamanda hər bir dilin xalq dilinə (danışq dili) və ədəbi dilə ayrıldığını göstərir, birincisini el dili-lisan, ikincisini isə ədəbi dil-ədəbiyyat adlandırır və "ədəbi dildən hər qövmin ədib və şairlərinin əsrlərcə hüsulə gətirdikləri mükəmməl bir ədəbi lisan" deyə bəhs edirdi. Əsərlərinin dili Osmanlı türkcəsinə yaxın idi. Romantik yazıçı Abdulla Şaiq özü əsərlərini təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, oğuz qrupuna daxil olan bütün türklərin anlamasını istəyirdi.

Romantiklərdən Əhməd Cavadın ədəbi dil barədə görüşlərinə gəlinə, o daha çox ərəb-fars sözlərinin işlədilməsi əleyhinə çıxır, mümkün olan qədər anlaşılıq yazmağa çağırırdı.

"1.2. H.Cavidin ümumtürk ədəbi dili yaratmaq uğrunda mübarizəsi" yarım fəslində qeyd olunur ki, görkəmli romantik H.Cavidin dili daha çox türkləmə meyl edən bir dildir.

- Quzum, yavrum! Adın nədir?

- Gülbahar

- Peki, sənün anan, baban varmı?

- Var

- Nasıl, zənginmidir baban?

- Əvət, zəngin, bəyzadə...

- Öylə isə, geydiyün geyim niçin böylə sadə? ¹

H.Cavid bir çox romantiklər kimi belə hesab edirdi ki, ümumtürk ədəbi dili türk millətinin vahidliyini göstərən ən parlaq təəcəssümüdür. H.Cavidin əsərlərinin dilində türk mənşəli sözlər olduğu kimi işlənir:

Həp rəqs ediyör qanlı günəş, qanlı üfüqlər,

Həp rəqs ediyör halə qəmər, pənbə şəfəqlər ².

Bir çocuqdur ki, o pək biperəva

Bir oyuncaqdır onunçün dünya. ³

Söylə, yavrum, nə dilərsin bəndən? ⁴

Burada rast gəldiyimiz *hep, rəqs, çocuk, yavrum* kimi sözlər ümum türk sözləridir.

Əgər Azərbaycan dilinə Avropa mənşəli sözlər rus dili vasitəsilə keçirdisə, H.Cavidin dilinə isə Türkiyə türkcəsindən keçmişdir.

Hüseyn Cavid bolşeviklərin 1920-ci ildə Azərbaycana girmələrindən

¹ Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, s. 58

² Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, s. 115

³ Yənə orada, s. 95

⁴ Yənə orada, s. 107

sonra da təzyiqlərə baxmayaraq əsərlərində işlətdiyi İstanbul ləhçəsini dəyişməmişdir.

Bir vəhşi göyərçin kibi bən də,
Şən könlümü azadə dilərdim.
Seyrana çıxıb dağda, çəməndə,
Güldükce günəş bən də gülərdim.¹

Hüseyn Cavid yaradıcılığının ilk dövrlərində, xüsusilə şeirlərində, İstanbul şivəsindən məharətlə və yerli-yerində istifadə etmiş, sonralar qələmə aldığı əsərlərdə də İstanbul şivəsini Azərbaycan ədəbi türkcəsinə yaxınlaşdırmağa çalışmışdır. H.Cavidin türkcəsinə nə tamamilə İstanbul türkcəsi, nə də tamamilə Azərbaycan türkcəsi demək olar. Sənətkarın əsərlərini təhlil etdikdən sonra onu deyə bilərik ki, Hüseyn Cavid bu iki türkcə arasında körpü yaratmışdır. Onun işlətdiyi türkcə olduqca sadə, gözəl və hamı tərəfindən çox asan başa düşülən bir türkcədir.

Dissertasiyanın “Hüseyn Cavid leksikasının mənşəcə tərkibi” adlı II fəslə 3 yarım-fəsilədən ibarətdir. “2.1. Türk mənşəli sözlər” yarım-fəsilində Hüseyn Cavidin əsərlərində Azərbaycan türkcəsinə, Türkiyə türkcəsinə aid, eləcə arxaiq sözlər müvafiq bəndlər daxilində öyrənilmişdir.

Hüseyn Cavidin əsərlərindəki Azərbaycan türkcəsinə məxsus sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1) İnsan anlayışı bildirən sözlər. Bunlar xüsusi adlardan - antroponimlərdən və qohumluq münasibəti bildirən sözlərdən ibarətdir: *Orxan, Elxan, Tanrı, Yavuz, Ərtögrül, Qanpolad, baba, ata, ana, qardaş, oğul, qız, gəlin, ər, övlad, bacı, nənə, anne, dayı* və s.

Hüseyn Cavidin əsərlərində qohumluq anlayışı bildirən sözlərin demək olar ki hamısı türk mənşəli sözlərdir.

2) Coğrafi yer adları bildirən sözlər. Məsələn: *Azərbaycan, Naxçıvan, Qafqaz, Qarabağ* və s.

3) Bitki və meyvə adı bildirən sözlər: *arpa, alma, şaftalı, armud, buğda, qoz, pambıq, taxıl, darı, saman, üzüm, soğan, əncir, yemiş, ot, portağal* və s.

4) Canlıların adını, o cümlədən quş, bəcək, həşərat və heyvan adlarını bildirən sözlər. Məsələn: *qaz, toyuq, at, it, keçi, siçan, quzu, köpək, balıq arı, qarğa, şahin, sərçə, kəklik, qartal, durna, leylək, kəpənək (kələbək), yarası, bildirçin, quş, bülbül, ördək* və s. Bu kimi sözlər müasir dildə də semantik eyniliyini saxlamışdır. Yalnız bir qismində fonetik fərqlər müşahidə olunur.

5) Zaman və məkan anlayışı bildirən sözlər. Məsələn: *axşam, gündüz, gecə, bu gün, il, ay, yer, orman, təpə, göl, yurd, eniş, yoquş, düzənlik, dağ, bağ, çəmən, çöl, bağça* və s. Maraqlıdır ki, şairin dilində işlənən və qədim türkcəyə aid olan *orman* (meşə) sözü bu gün dilimizin aktiv leksikasına daxil olmaqdadır.

6) Təbiət və təbiət hadisələrinin adını bildirən sözlər. Məsələn: *yağmur, qar, yel, günəş, ay, yıldız, vulkan, şimşək, fırtına, çiçək, qızılgül*

7) Bədən üzvlərinin adını bildirən sözlər. Məsələn: *göz, ayaq, əl, alın, boyun, baş, ağız, qulaq, qol, barmaq* və s.

8) Məişət əşyalarının adını bildirən və ümumişlək olan sözlər: *qapı, su, kötük, ağac, toy, gümüş, çiçək, bağ, çömlək, saç, tapança, çörək, bal, yağ, su, kötük, ağac, toy, gümüş, çiçək, çömlək, tapança, çörək, bal, yağ, yastıq, balınc, döşək, çanta, çəkiç* və s.

9) Mücərrəd məfhumların adını bildirən sözlər. Məsələn: *ağırlıq, ölüm, ucuz, inanc, sevgi, sağlıq, qorxu, yoxsulluq, sevinc, üzüntü* və

10) Əlamət və keyfiyyət məzmununu bildirən sözlər. Məsələn: *qara, gur, vüqarlı, qalın, böyük, kiçik, geniş, mavi, sarı, qabarlı, qıvrıcaq, düz, qüvvətli, iri, uzun, qaba* və s.

11) Miqdar bildirən sözlər. H.Cavidin əsərlərində istənilən qədər miqdar bildirən sözlərə rast gəlmək mümkündür. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək: Məsələn: *bir, iki, beş, əlli səkkiz, on altı, altı, yüzlərcə, minlərcə, qırx, on, on beş min, beş-on, otuz* və s.

12) Ümumi şəxs adı bildirən sözlər: Məlumdur ki, türk dillərində ümumi şəxs anlayışı bildirən əvəzlilər tə qədim zamanlardan mövcud olmuş və bütün türk dillərində çox az fonetik fərqlərlə leksik sabitliyini qorumuşdur. Bu baxımdan dramaturqun əsərlərinin dilində işlənən əvəzlilərin təhlili xüsusi maraq doğurur. Belə ki, lüğət tərkibində tez-tez müşahidə olunan əvəzlilər digər sözlərlə müqayisədə həm kəmiyyətə, həm də işlənmə tezliyi baxımından üstünlük təşkil edir. Cavid əsərlərində işlənən əvəzlilərə diqqət yetirək: *bən, sən, o, biz, siz, şu, bu, böylə, öylə, bana, sana, belə, bütün, onlar, özüm, hər kəs, kimsə, kimlər, niçin, nə, nerde, niyə* və s.

Hüseyn Cavid dilində işlənən *kəndi* sözü xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. Çünki *kəndi* əvəzliyi H.Cavidə qədər bir çox klassik mənbələrimizin dilində də müşahidə olunmaqdadır.

Hüseyn Cavid əsərlərində işlənən əvəzlilərin bəziləri çağdaş dilimiz üçün artıq arxaiqləşmişdir. *böylə, öylə, kəndi* əvəzlilərini göstərmək olar.

13) Hal-hərəkət anlayışı bildirən sözlər. Belə sözlər dramaturqun dilində həm məzmunca, həm də kəmiyyətə daha zəngindir. Çünki əsasən

¹ Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, V c., Bakı: Elm, 2007, s. 55

fellərdən ibarət olan bu sözlərdə milli mühafizəkarlıq daha güclü olduğu üçün dəyişmə zəifdir. Məsələn: *qalmaq, düşünmək, duymaq, istəmək, görmək, açmaq, sönmək, ölmək, uçmaq gəlmək, söyləmək, eşitmək, bilmək, uçmaq, tutmaq, yaşamaq, yaşatmaq, yapmaq* və s.

Bu Azərbaycan sözləri, demək olar ki, bütün dövrlərin yazı dilində işlənmiş və müasir dildə də sabitliyini saxlamaqla dilimizin lüğət fondunun əsas leksik layını təşkil etməkdədir. Amma bir neçə fel var ki, onlar bu gün üçün arxaikləşmiş hesab edilir. Məsələn *yapmaq, bulmaq, qılmaq*

Yapmaq sözü *tikmək, etmək, düzəltmək* və s. mənaları ifadə edir. Canlı danışıq dilimizdə *çörək yapmaq* mənasında işlənir. *Bulmaq* sözü *tapmaq, əldə etmək* sözləri ilə əvəz edilib. *Qılmaq* sözü *etmək, görmək, yerinə yetirmək, əda etmək, icra etmək* mənasında işlənib.

Yapmaq, bulmaq, qılmaq sözləri Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik olan bu feillər müasir Türk (Osmanlı) dilində ümumişləkdir.

Hüseyn Cavid öz əsərlərində Türkiyə türkcəsindən də xeyli istifadə edib. Şairin Türkiyə türkcəsinə məxsus sözləri geniş işlənməsi bir tərəfdən onun İstanbulda təhsil alması, Türkiyə ədəbiyyatının güclü təsiri altında olması, "Sərvəti-fünunçular"la sıx əlaqə saxlaması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən isə soy kökümüzə qayıdış idi. Məsələn: *əvət, sapqın, köy, köylü, pınar, çocuq, saqın, sonbahar, arkadaş, yaşırmaq, şumariq, şu, tatlı, eş, dəmin, yarım, eşsiz* və s. Məs. Sonra ağacların arasından silah və qurşunlar quşanmış *köylü* türk qiyafətində iki haydut çıxar¹; V a s i f (silah çəkərək) *Şumariq* abdalə baq, dur! Nə dedin?²; Şeyx dışarıda, çardağın altında təsbih çəkərək dalıb getmiş... *Sonbahar, öylə, sisli hava...*³

"2.1.3. Arxaik sözlər" bəndində göstərilir ki, arxaikləşmə hər hansı bir dilin inkişaf prosesi, yeniləşməsi ilə bağlı qanunauyğunluqdur. Bu dil hadisəsi müəyyən zaman daxilində dilin leksik-qrammatik strukturunda baş verir. Təhlillər göstərir ki, arxaizmlərin bəzisi nəinki yazıldığı dövr, hətta müasir ədəbi dili üçün arxaik hesab olunur. Məsələn: *suç, suçlu, bəyim, kaftan, eşikağası, aqça, eyi, kömlək, xoca, kəndi, və s.*

eşikağası- 1. Şah saraylarında təşrifat məmuru. 2. *köh.* Keçmişdə: böyük adamların evində süfrəni və ev xidmətçilərini idarə edən şəxs; nökrəbaşı.⁴

¹ Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, s. 81

² Yenə orada, s. 36

³ Yenə orada, s. 57

⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 36

Bu sırada əskəri musiqi... H a c i b, *eşikağası* və hökumət məmurları girərlər, saray qızları da onları izlərlər.¹

aqça – "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə *aqça* sözünün mənası belə izah olunur. *aqça köh.* Pul.²

Bənimki işte şu al pərdədən gülüb də bana,

"Bir az da bəklə!"-diyor.

Nə çarə, bəklərim, az-çoq nə *aqça* gəlsə ona

Bənimlə sərf ediyor.³

Bir qisim sözlər isə müəyyən dövrlər ədəbi dildə işlək olduğu halda müasir dildə arxaikləşmiş, bəzi dialekt və şivələrdə isə bu və ya başqa formada izini saxlamaqdadır.

Azərbaycan ədəbi dilində arxaik hesab olunan bu sözlərin bəziləri müasir Türkiyə türkcəsində işləkliyini qoruyub saxlayır, bəziləri isə arxaik hesab olunur.

"2.2. Ərəb-fars mənşəli sözlər" yarımfəslində müvafiq bəndlər üzrə ərəb-fars mənşəli sözlər mənalarına görə qruplaşdırılmış, həmin sözlərin fonetik xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, ön şəkilçili ərəb-fars mənşəli sözlərin işlənmə məqamları aydınlaşdırılmış, ədəbi dildə sabitləşməyən ərəb-fars mənşəli sözlər təhlil olunmuşdur.

Hüseyn Cavidin əsərlərində yer tutan ərəb - fars mənşəli sözlərin bir qrupu dini məzmun daşımaqdadır. Şairin dilində işlənən dini məzmunlu sözlərin demək olar ki, hamısı "Qurani-Kərim"də adları çəkilmiş olan sözlərdir. Məsələn: *Müsəlman, kafir, İblis, mələk, səcdə, Əzrail, Quran, Allah, peyğəmbər, cənnət, cəhənnəm, Məhəmməd, Adəm, Həvva, ilahi, Zəbur, İncil, Tövrat, şeytan, namaz, tövbə, ibadət, əzan, dua* və s.

Göründüyü kimi, dini məzmunlu bu ərəb sözlərinin, demək olar, hamısı müasir yazılı və şifahi ədəbi dilimizdə işlənməkdədir. Çünki dinlə bağlı sözlərdə arxaikləşmə demək olar ki, yox dərəcəsidir.

H.Cavidin leksikasında elm və sənətlə bağlı olan sözlərin əksəriyyəti ərəb və fars mənşəlidir və bu sözlər ədəbi dilin bir çox üslublarının inkişafında fəal mövqe tutmuş, vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Məsələn: *hikmət (elm, bilik), aqıl (bilici), kitab, arif, hökm, alim, ədib, şair* və s.

¹ Cavid H. Əsərləri (Tərtib edən Turan Cavid). 5 cildə, V c., Bakı: Elm, 2007, s. 25

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 57

³ Cavid H. Əsərləri (Tərtib edən Turan Cavid). 5 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, s. 194

Məişət məzmunlu sözlər ərəb mənşəli leksikanın ən zəngin hissəsidir. Əşya, hal-vəziyyət, əlamət məzmunlu belə sözlərin H.Cavidin dilində sayı və işlənmə tezliyi yüksəkdir. Məsələn: *saat, dəftər, kitab, qədəh, ayna, qələm* və s.

Xüsusi şəxs adları bildiren sözlər: Müasir dilimizdə işlənən şəxs adlarının müəyyən hissəsi ərəb və fars dilindən keçmədir. Məsələn, *Rəna, Vasif, Xədicə, Zeynəb, Lalə, Zəhra, Məhəmməd, Ayişə, Murad, İsmət* və s.

Məkan adı bildiren sözlər: *Kəbəla (şiyələrin ziyarət yeri), Məkkə, Misir, Şam, Mədinə, İsfahan, Ərəbistan.*

Müərrəd mənalı sözlər: H.Cavidin dilində ərəb-fars mənşəli müərrəd sözlər də çox işlənmişdir. Məsələn: *röya, hissiyyət, kədər, qürur* və s.

İşləkliyi qoruyan sözlər. H.Cavidin əsərlərində elə ərəb və fars sözləri işlənmişdir ki, onların çoxu danışq dilində, şivələrdə işlənir və asanlıqla başa düşülür. Məsələn: *günah, guşə, gənclik, ataş, sadə, sərsəm, biçərə, xəstə, qəddar, zalım, mətbəə, cəza, nurani, ziyarət, ailə, səadət, sahib, tələbə, pərdə, əjdaha, siyasət, insan, məscid, şəhər* və s.

İslamın təbliği ilə əlaqədar ərəb dili bu dini qəbul edən xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının dilinə ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Bu təsiri H.Cavidin yaradıcılığında da görə bilərik. Hüseyn Cavidin əsərlərində işlədilmiş ərəb və fars sözlərinin fonetik cəhətdən təhlili göstərir ki, şairin yaradıcılığında rast gəlinən ərəb və fars sözləri bu leksik vahidlər üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərin hər birindən danışmağa imkan verir.

H.Cavidin dilində müəyyən ön şəkilçili sözlər də işlənmişdir. Bunu aşağıdakı nümunələrdən aydın görmək olar. Məsələn: *bivəfa, bixud, pürxülya, biçərə, bihörmət, namərd, namurad, bixəbər, bihuş, biməna, biixtiyar, pürşikəstə, bihal, bihiss, namümkün, nevcavan, pürəfsanə* və s.

H.Cavidin dilində təsadüf olunan bəzi ərəb-fars mənşəli sözlər müəyyən müddət yazılı dildə işlənsə də ədəbi dildə get-gedə mövqeyi zəifləmiş və canlı danışığa daxil ola bilməmişdir. Bu səbəbdən onlar müasir dövr üçün arxaik alınmalar hesab olunur: Məs. *bac*

Baş mərkəzimiz şu vəhşi orman,
Bac verməli kim keçərsə burdan.¹

Onu da qeyd etmək ki, H.Cavidin əsərlərinin dilində işlənən bəzi ərəb-fars sözləri Türkiyə türkcəsində də arxaıq hesab edilir. Məs. *Izan, mühlik, istiğna* və s.

Bu cür arxaizmlərin bir qismi H.Cavidin dilində Azərbaycan-türk mənşəli sözlərlə paralel işlənmişdir. Ümumiyyətlə, şairin dilində işlənmiş

¹ Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, s. 85

ərəb və fars sözlərinin bəziləri ədəbi dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmamışdır.

“2.3. Rus və Avropa mənşəli sözlər” yarımfəslində qeyd olunur ki, H.Cavidin dilində demək olar ki, bütün sahələr üzrə rus və Avropa mənşəli sözlərə rast gəlmək mümkündür.

“İblis” əsərinin lüğəti üzrə aparılan statistik təhlilə əsasən deyə bilərik ki, H.Cavidin əsərlərinin leksikasında işlənən rus və Avropa mənşəli sözlərin işlənmə tezliyi ərəb və fars sözləri ilə müqayisədə çox azdır. Dramaturqun dilində işlənən rus və Avropa mənşəli sözləri belə qruplaşdırmaq mümkündür: H.Cavidin dilində işlənən ümumişlək sözlər və terminlər, antroponimlər, toponimlər.

Hüseyn Cavid əsərlərinin dilində işlənən rus və Avropa mənşəli ümumişlək sözlər və terminlərin bir qismi bu gün müasir ədəbi dildə də öz işləkliyi qoruyur. Məsələn: *dosent, diplomat, telefon, televiziya, filosof, ideal, balkun, iskelet, advokat, otel, dans, teleqraf, elektrik, tablo, lampa, palto, aktrix, konyak, bravo, plaş, papa, kral, masa, marş, milyon, vulkan, bufet, komandan, kapitan, general, bomba, faşizm, komanda, revolyer* və s. Demək olar ki, bu sözlərin bir çoxu bu gün də Azərbaycan ədəbi dilində öz işləkliyi qorumaqdadır.

H.Cavidin dilində rus və Avropa mənşəli antroponimlərə istənilən qədər rast gəlmək olar. Bunu aşağıdakı nümunələrdən aydın görmək mümkündür. Məsələn: *Davud, Elmas, Mariya, Nikolay, Maks Müller, Olqa, Anjel, Edmon, Kastilyo, Miaxa, Franko, Lord, Natella, Jasmən, Lena, Marqo, Knyaz, Soloman, Şakro, Anton, Roza*, və s.

Hüseyn Cavid əsərlərinin dilinə məxsus onomastik vahidlər sisteminə də kəmiyyət etibarilə antroponimlərdən sonrakı yeri toponimlər tutur və həmin toponimlər istər qədimliyi, istərsə də müxtəlif əraziləri bildirmək, müxtəlif xalqlara aid olmaq baxımından rəngarəngdir. Məsələn: *Moskova, Hindistan, Əfqanıstan, İspaniya, Fransa, Paris, Berlin, İtalya, Avropa, Belçika, İsveçrə, Çin, Yaponiya, Almaniya, Roma, Serbistan, Tiflis* və s. Rus və Avropa dilindən lüğətimizə daxil olmuş bu alınmalar müasir Azərbaycan ədəbi dilinin aktiv vahidləridir.

Dissertasiyanın III fəslə **“Hüseyn Cavid leksikasının üslubi – poetik xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu fəsil iki yarımfəsilədən ibarətdir: “3.1. Bədii təsvir vasitələri” və “3.2. Bədii ifadə vasitələri (üslubi fiqurlar)”.

Hüseyn Cavidin əsərlərinin dili bədii təsvir vasitələri və üslubi fiqurlar cəhətdən olduqca zəngin, dolğun və əhatəlidir. Böyük dramaturq ifadələrin aydın və səlşliyi, cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün qurulması, sözlərin yerli-yerində işlədilməsi ilə əsərlərinin dərk olunmasını xeyli asan-

laşdırıb, oxucu və ya dinləyicidə estetik zövq yarada bilmişdir. Şairin dü-
rüst seçdiyi epitetlər, gözəl bənzətmə və müqayisələr hər bir oxucuda hə-
min əsərlərin məzmunundan alınacaq zövqü artırmağa kömək edir.

Epitet: H.Cavidin əsərlərində işlədilmiş epitetləri nitq hissələrinə gö-
rə qruplaşdırdıqda aydın olur ki, şairin yaradıcılığında yer tutan epitetlərin
böyük əksəriyyəti sifətlərlə ifadə olunmuşdur. Bu cür epitetlər fikri daha
dəqiq çatdırmaq üçün olduqca güclü təsirə malik bədii təyinlərdir. Orxan.
Fəqət, ey məğrur və əyyaş sultan! Əmin ol ki, yarın, əvət yarın o qoca
qəhrəmanın *dəmir pəncəsində* bir yılan kibi qıvrılacaqsın.¹

H.Cavid Teymurun güclü, qüvvətli olduğunu nəzərə alıb onun pən-
cəsindən heç kimin qurtara bilməyəcəyini göstərmək üçün “dəmir”
epitetindən məharətlə istifadə etmişdir.

Yazıçının “Səyavüş” əsərində də dəmir epitetinə rast gəlirik.

Səyavüş: Bizdə dəmir biləklər
Çəlik qollar az deyil;
Saldırıcı hünərlər,
Mərd oğullar az deyil.²

H.Cavid digər nitq hissələrindən, o cümlədən isimlərdən də orijinal
epitetlər yaratmışdır. Orxan. Onu yalnız *Qızıl Qaplan* bilir. Əvət Əmir
Teymurun planını bizim kimi kiçik yaradılmışlar bilməzlər.³

Verilən nümunəyə diqqət yetirsək görürük ki, şair XIV əsrin böyük
hökmdarı Əmir Teymuru *qaplama* bənzətmiş və *qızıl* sözünü epitet kimi
işlədərək mənanı daha da qüvvətləndirmişdir.

Təşbeh. H.Cavidin yaratdığı maraqlı təsvir vasitələrindən biri də təş-
behdir. Təşbeh ədibin əsərlərində geniş əhatə dairəsinə malik vasitələrdən
biri sayılır. Hüseyn Cavid əsərlərinin dilində təşbehdən istifadə etməklə bir-
birindən təsirli, dərin mənalı epizodlar yaratmışdır. Məs. Şeyda. Bu gün
Yusiflə Musanın boğazlandığını görüb də *qoyun sürüsü kibi* kənardan seyr
ediyorsunuz; halbuki yarın həpiniz, əvət həpiniz şu qanlı, şu uçurumlu
keçiddən keçməyə məcbur olacaqsınız.⁴

Burada işlənən *qoyun sürüsü kimi* ifadəsi təşbehdir.

Metafora. Hüseyn Cavidin dram əsərlərində işləkliyinə görə geniş yer
tutan bədii təsvir vasitələrindən biri metaforadır. Böyük sənətkar
metaforadan istifadə etməklə əsərlərinin təsir gücünü daha da artırmış və

¹ Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, s. 353

² Yenə orada, s. 152

³ Yenə orada, s. 301

⁴ Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, II c., Bakı: Elm, 2007, s. 288

oxucuda maraqlı yaratmışdır. Demək olar ki, Hüseyn Cavid metaforanın hər
növünü özünəməxsus ustalıqla və yerli-yerində işlətməmişdir. Şair insana,
ümumiyyətlə, canlılara məxsus hərəkətləri əşyaların üzərinə keçirməklə
ədəbi dilin məcazlar sistemini yeni metaforalarla zənginləşdirmişdir:

Ərtögrül. Çayların, ırmaqların ninnisi, dənizlərin, çağlayanların
vəlvələsi; arslanların, yıldırımların gurlaması; xəfif rüzgarların zümzüməsi,
yarpaqların, çiçəklərin öpüşməsi, bülbüllərin, ishaqların ötüşməsi hər birər
musiqidir.¹

Göründüyü kimi yazıçı bu nümunədə insana aid hərəkətləri canlı və
cansızların üzərinə köçürməklə təsirli metafora yaratmışdır.

Metonimiya. H.Cavidin əsərlərində metonimiyanın müxtəlif növləri-
nə rast gəlirik. Cavidin əsərlərini incələdikdə onu deyər bilərik ki, şairin
yaradıcılığında metonimiyanın işlənmə dairəsi çox genişdir. Yazıçının
əsərlərindən aldığımız konkret misallara müraciət edək.

Olqa (şux və cazibəli bir oda ilə.) Lütf ediniz, əfəndim, iki aydır ki,
Səmərqənd şən və şatır bir hal keçiriyor. Zərəfşan çayının oynaq dalğaları
gönüllərə nəşə səpiyor və xoşahəng ninnilərlə Bingül dərəsi şənliyini
alqışlıyor.² Bu nümunədə Olqanın Əmir Teymurla söhbətində verilmiş
Səmərqənd ismi metonimiyadır.

Sinekdoxa. Bədii təsvir vasitəsi olan sinekdoxa da Hüseyn Cavid
yaradıcılığında müəyyən yer tutur və özünəməxsus tərzdə işlənilir.

Olqa. (ətrafa baxar) İştə *Topal* gəlir. Yarın aqşam səni çinarlı
bağçada havuz kənarında bəklərim.³

Nümunədə verilmiş *Topal* ismi sinekdoxadır. Bu sinekdoxanı
yazıçı tam əvəzinə hissə kimi işlədib.

Oksimoron. H.Cavidin dram əsərlərində işlənmiş bədii təsvir
vasitələrindən biri də oksimorondur. Yunanca *oxymoron* ağıllı dəli
deməkdir. Məsələn, ölü canlar, dilənçi milyoner, göz yaşı içində
qəhqəhələr, buz baxışlarda hərarət, canlı cənazə, canlı məzar və s.
Oksimoron iki antonim sözdən əmələ gəlsə də, həmin oksimoronlu sözlər
yanışı işlənərək bir ifadə kimi dərk edilir.

Nə dəhşətli qərar!? Gözəl düşünsən,
Sevgisiz yaşayan *canlı bir məzar!*
Sevərkən ölənlər daha bəxtiyar.⁴

¹ Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, s. 154

² Yenə orada, s. 304

³ Yenə orada, s. 303

⁴ Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2007, s. 172

Yazıçı canlı məzar ifadəsi ilə təzadlı məcaz qurmuş, məhəbbət məzmununu ifadə edən oksimoronlar yaratmışdır. Bu parçada Hüseyn Cavid Südəbənin dili ilə Səyavüşü məhəbbəti olmadığı üçün canlı bir məzara bənzədir və ona sevib ölənləri sevgisiz yaşayanlardan daha üstün olduğunu göstərməyə çalışıb.

R ritorik sual (Bədii sual). R ritorik sual bir sıra əsərlərdə “bədii sual”, “poetik sual” adı kimi də ifadə olunur. “Fikrin emosional təsirini artırmaq, güclü hiss-həyəcan yaratmaq məqsədilə onun sual şəklində qurulması bədii sual adlanır.”¹ R ritorik sual cümlələri quruluşca sual şəklində olsa da, məzmunca sual ifadə etməyən cümlələrdir. Elə buna görə onlar həqiqi sual cümlələrindən fərqlənir.

H. Cavid əsərlərində bədii suallardan geniş istifadə etmişdir. Yazıçı bədii suallardan diqqəti cəlb etmək, təsiri qüvvətləndirmək, emosional tonu artırmaq, həyəcan yaratmaq üçün istifadə etmişdir. Məs. Arif. Uf, ey mənim alovlu beynim! Sən vulkanlar içindəmi bəsləndin? Ey yaralı quş kibi çırpınan qəlbim! Sən qızıl mərmərdənmi yapıldın? Ey mənim həssas sinirlərim! Ey həyatımın incə telləri! Siz nə qadar qatı və duyğusuzsunuz. Əcəba sizi dəmirdənmi, poladdanmi yaratdılar? Uuf, bilməm ki mən bu cihana niçin gəldim?

Göz yaşlarını silmək içinmi? Yağınları söndürmək içinmi?²

Antiteza. Bədii əsərlərdə fikrin qüvvətləndirilməsinə xidmət edən üslubi hadisələrdən biri də antitezadır. H. Cavidin əsərlərindən götürdüyümüz nümunələrdən aydın olur ki, antiteza bir-biri ilə təzad təşkil edən müxtəlif anlayışların, proseslərin və s. ziddiyyətli tərəflərinin nəzərə çatdırılmasında ən münasib üslubi fiqur kimi özünü göstərir. Antitezada müsbət və mənfi cəhətlərin qarşılaşdırılması əsas şərtidir. Bunsuz ziddiyyəti, əksliyi, təzadı təsəvvür etmək çətindir.

Hüseyn Cavid antiteza vasitəsilə əsərlərində ayrı-ayrı fərdlərin bir-birinə olan ziddiyyətli münasibətini və hərəkətlərini qarşılaşdırır, müqayisə edir. Antiteza müəllifin fərdi üslubundan asılı olaraq müxtəlif şəkildə təzahür edə bilər.

Hüseyn Cavid əsərlərində obrazların xarakterini göstərmək, anlayışlar, münasibətlər, hadisələr arasındakı ziddiyyətləri ifadə etmək üçün antitezaya xeyli yer vermişdir. H. Cavidin “Peyğəmbər” əsərindən

¹ Sadıqov Ş.K. Ədəbiyyat. Abiturientlər üçün vəsait. Bakı: Əlfərül, 2006, s. 171

² Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, V c., Bakı: Elm, 2007, s. 175

aldığımız nümunəyə nəzər salmaq.

*Dün gənc idim, bu gün oldum ixtiyar,
Hər zamanın bir hökmü, bir halı var.*¹

Verilən nümunədə dünənlə bu günün, keçmişlə indinin nə qədər fərqli olması insanın xarici və daxili görünüşünə əsasən ifadə olunmuş və antiteza bədii fiquru yaradılmışdır.

Təkrir. Bədii əsərdə eyni söz və ya ifadənin təkrar olunması təkrir adlanır. H. Ə. Həsənov *təkrir və təkrar* terminləri haqda yazır: “Bu terminlər bir-biri ilə əlaqədardır... Təkrir lüzumsuz təkrardan fərqli olaraq, bədii əsəri mənaca daha da genişləndirir, onun dilini və üslubunu daha da qüvvətləndirir.”²

Qeyd edək ki, Hüseyn Cavidin əsərlərində daha çox sərbəst təkrirlərə rast gəlirik. Sərbəst təkrir eyni nitq vahidinin bir və ya yanaşı işlənən bir neçə cümlənin müxtəlif yerlərində təkrarına deyilir.

Afət. Xayır, yalan söyləmiyorum, *and olsun* uyqusuz gecələrə, *and olsun* ağlar gözlərə, *and olsun* gözəlliyə və məhəbbətə, bən yalnız səni seviyorum, yalnız sana qovuşmaq istiyorum.³

Anafora. “Anafora sözünün mənası eyni başlanğıc deməkdir.”⁴ Anafora cümlənin və ya misranın eyni sözlə başlanması və təkrar edilməsindən ibarət olan bədii-üslubi fiqurdur. Məs. Arif. *Eşq olsun* fəlakətlərdən səadət umanlara! *Eşq olsun* məzlum qanilə bəslənən kor vicdanlara!⁵

Bədii əsərlərdə təkririn geniş işlənmiş növlərindən biri də *epiforadır*. Epifora anaforanın əksinə olaraq, eyni nitq vahidinin misraların, bəndlərin yaxud da cümlələrin sonunda təkrar edilməsindən ibarət olan üslubi fiqurdur.

Hər qülbədə, kaşanədə, viranədə *İblis!*

Hər Kəbədə, bütخانədə, meyخانədə *İblis!*⁶

Göstərilən nümunələrdə işlənən *İblis* sözü misranın axırında təkrar olunduğu üçün epiforadır. Hüseyn Cavid oxucunun diqqətinə daha çox

¹ Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, s. 180

² Həsənov H. Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı: BDU, 1999, s. 245

³ Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, s. 161

⁴ Mikayılov Ş.A. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Maarif, 2011, s. 99

⁵ Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, V c., Bakı: Elm, 2007, s. 205

⁶ Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, s. 116

çatdırmaq istədiyi fikri hər misranın və cümlənin sonunda təkrarlayır və təkririn epifora növünü yaradır.

Mübaligə. Bədii təsvir vasitələrindən olan mübaligə işləkliyinə görə Hüseyn Cavid dramlarında nisbətən azlıq təşkil edir.

Tiflis ayaq altında gülümsər,
Göz qırpar uzaqdan sənə hər yer.
Ətrafi tamaşaya dalırkən,
Dünyanı yaratdım sanıram mən¹.

Litota. Bədii əsərdə mübaligənin əksi litota adlanır. Yunan sözündən götürülmüş litota kiçiltmə, əhəmiyyətsizləşdirmə mənasını bildirir. Litota vasitəsilə ilə bir hadisə həddindən artıq kiçildir.

Bir oyunaqdır cihan başdan-başa,
Qafil insanlar da bənzər sərxoşa.²

Inversiya. Nitqin bədii təsirini artırmaq üçün sözlərin sırasının qəsdən pozulmasına inversiya deyilir. H.Cavidin əsərlərinin dilinə nəzər saldıqda inversiyaya tez-tez rast gəldiyimizi görürük. Məs. *Getmə, dur!.. Getmə, nəzənin mələgim!*³

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, H.Cavidin əsərləri yazılı və şifahi dilin milli normalarını əks etdirməklə dilimizin bütün yaruslarının tarixi istiqamətdə öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Sənətkarın təkcə lügət tərkibinin leksik-semantik cəhətdən müqayisəli təhlili göstərdi ki, H.Cavidin dilinin leksikası Azərbaycan və ümumtürk ədəbi dilinin öyrənilməsində istinad ediləcək ən mükəmməl mənbələrdən biridir. Bu mənbədə ulu türkcəyə aid bir qrup arxaik sözlər vardır ki, onlara istər o dövr yazılı və şifahi mənbələrdə, istər mətbuatın dilində, istərsə də romantiklərin əsərlərinin dilində təsadüf edirik. Bu səbəbdən tədqiqatın nəticələri Azərbaycan dilinin ümumi türkcədə və diferensiallaşma mərhələsində milli inkişaf xüsusiyyətlərini, ədəbi normalarını daha dəqiq aydınlaşdırır.

Əlavə hissədə "İblis" əsərinin sözlüyü hazırlanmış, həmin sözlər mənşə baxımından qruplaşdırılmış, işlənmə tezliyi göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, "İblis" əsərində cəmi 1902 söz işlənib. Bunlardan 1023-ü milli söz, 677-si ərəb, 155-i fars dillərinə məxsus sözlər, 5-i Türkiyə türkcəsinə, 27-si rus-Avropa dillərinə aid leksik vahidlər, 6-sı ərəb-fars, 4-ü fars-ərəb, 3-ü ərəb-yunan 1-i fars-türk, 1-i fransız-latin mənşəli sözlərdir.

¹ Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2007, s. 45

² Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, s. 101

³ Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, II c., Bakı: Elm, 2007, s. 146

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Hüseyn Cavid dilinin leksik-üslubi imkanları / "Heydər Əliyev-87. Müasir təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyanın təlim-tərbiyə prosesində tətbiqi" mövzusunda həsr edilmiş elmi praktik konfransın materialları, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Naxçıvan: 2010, s. 55-57

2. H.Cavidin dram əsərlərində işlənən bədii təsvir vasitələri (metafora, metonimiya, sinekdoxa) // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Naxçıvan: 2010, №2, s. 58-61

3. Hüseyn Cavidin dilində alınma sözlər // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi -nəzəri jurnal. Bakı: 2011, № 4 (80), s. 26-28

4. Türk mənşəli sözlərin H.Cavidin dilində işlənmə məqamları // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, № 11, s. 96-101

5. H.Cavidin dram əsərlərində işlənmiş bədii təsvir vasitələri (epitet və oksimoron) // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Naxçıvan: 2011, № 1, s. 141-144

6. Место использования слов русского и европейского происхождения в языке Гусейна Джавида / Международная заочная научная конференция «Актуальные вопросы филологических наук» Чита: 2011, s. 111-114

7. H.Cavidin dilində fars sözlərinin fonetik xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, № 1, s. 244-250

8. H.Cavidin ümumtürk ədəbi dili yaratmaq uğrunda mübarizəsi // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, № 3, 2012, s. 66-73

9. Romantiklərin dil təcrübəsi və H.Cavidin dili // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Naxçıvan: 2012, № 1, s. 115-120

10. Положение арабо-персидских слов и лексики Гусейна Джавида // Молодой ученый ежемесячный научный журнал, Чита: 2012, № 2 (37), s. 186-188

11. Hüseyn Cavid əsərlərində işlənən üslubi fiqurlar (antiteza, təkrir) // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: 2012, cild 8, № 3, s. 134-142

12. Ədəbi dildə sabitləşməyən ərəb-fars və türk mənşəli sözlərin H.Cavidin dilində işlənmə yolları // Filologiya məsələləri, Bakı: Elm və təhsil, 2012, № 7, s. 44-50

13. <http://aysho.blogfa.com/post-25.aspx,30/07/1388>,

14. Hüseyn Cavidin "İblis" dramının sözlüyü (1918). Naxçıvan, Qeyrət, 2013, 25 s.

Чинара Вагиф гызы Рзаева
Лексика языка Гусейна Джавида

Резюме

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, приложения, включающего «Словарь произведения «Демон», и списка использованной литературы.

Во «Введении» обосновывается актуальность темы, даются сведения об объекте и предмете, цели и задачах, научной новизне, теоретической и практической значимости, методах и способах исследования, об апробации и структуре работы.

Первая глава диссертации, названной «Языковая практика романтиков и язык Гусейна Джавида», состоит из двух параграфов. В параграфе «1.1. Язык романтиков» проанализирован язык произведений Алибека Гусейнзаде, Гусейна Джавида, Абдуллы Шаига и Ахмеда Джавада. В параграфе «1.2. Борьба Гусейна Джавида за общетюркский литературный язык» оценивается деятельность Гусейна Джавида в области создания общетюркского литературного языка.

Вторая глава называется «Состав лексики языка Гусейна Джавида по происхождению». В параграфе « 2.1. Слова тюркского происхождения» в соответствующих пунктах рассматриваются группы слов из словарного состава произведений Г. Джавида по происхождению. При этом выясняется, какое слово относится к азербайджанскому или турецкому языку, или является архаическим. В параграфе «2.2. Слова арабско-персидского происхождения», состоящем из четырех пунктов, слова по указанным происхождениям группируются по значениям, выясняются фонетические особенности этих слов, оцениваются характерные стороны слов арабско-персидского происхождения. В третьем параграфе второй главы рассматриваются особенности употребления слов русского и европейского происхождения, встречающихся в творчестве Г. Джавида.

В третьей главе, именуемой «Стилистическо-поэтические особенности лексики языка гусейна Джавида» и состоящей из двух параграфов, объектом анализа являются лексические средства выражения.

В заключительной части обобщены результаты, полученные в ходе исследования.

Chinara Vagif gizi Rzayeva

The lexicology of the language of H. Javid

The dissertation consists of introduction, 3 chapters, conclusion, the glossary of the work of "Iblis" as an additional part and the list of used literature. In the introduction part, information about the topicality, object and subject, goals and objectives, scientific innovation, theoretical and practical importance, methods and techniques of the investigation, approbation and structure of the work is given.

The first chapter of the dissertation called "Language experience of the romantic and the language of H. Javid" consists of two semi-chapters. In the first semi-chapter called "The language of Romantic" the language of the works of Ali Bey Huseynzade, Huseyn Javid, Mahammad Hadi, Abdulla Shaig and Ahmad Javad has been analyzed. In the semi-chapter called "1.2. The struggle H. Javid to create all - Turkish literary language", the activity of H. Javid in the area of creating all- Turkish literary language has been valued.

The second chapter is called "In origin composition of lexicology of H. Javid". The analysis in the semi-chapter, "2.1. The words of Turkish origin" have been carried out within 3 points. In the items, the words constituting the composition of dictionary of H. Javid's works have been grouped according to their origin respectively, the classification on both the words belonging to Azerbaijani and Turkish taking into account the conception that they express and archaic ones has been conducted. In the semi-chapter, "2.2. Words of Arab-Persian origin", the borrowings of Arab-Persian origin given in the language of H. Javid has been grouped according to their meaning, the phonetic features of these words have been cleared up, the characteristics of words of Arab-Persian origin with prefixes as well as the ones which do not become stable in the literary language have been valued. In the third semi-chapter of the second chapter, the position of use of words of Russian and European origin found in the creative activity of H. Javid has been dealt with.

In the third chapter of the dissertation called "The stylistic - poetic features of the lexicology of H. Javid" which consists of two semi-chapters, means of artistic expression and description have become the object of analysis.

In "conclusion" part, the main results of the study have been generalized.

Çapa imzalanmışdır: 20.02.2013
Formatı: 60x90, 16/1, həcmi: 1.3 ç/v.
Tiraj: 100, sifariş № 161

NDU-nun "Qeyrət" nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur